

ДЖЕРЕЛА

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.03

Єгор Врадій

Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»,

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»,

Центр сучасної історії імені М. Гасевого

Українського католицького університету

vradiyya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3160-8647>

«ТАМ БУЛИ СЛЬОЗИ, КРИКИ, ІСТЕРИКИ – КАРТИНА МОТОРОШНА»: ЄВРЕЙСЬКІ ОБЩИНИ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ

Вигнання нацистів і відновлення радянського державного контролю на території України протягом 1943–1944 рр. давали надію євреям, яким вдалося евакуюватися вглиб СРСР у перші місяці німецько-радянської війни, на зустріч із членами їхніх сімей, близькими і знайомими, які з різних причин опинилися під німецькою окупацією. У багатьох випадках сподівання були розбиті суворою реальністю «Нового окупаційного порядку» та Голокостом як невід'ємною його складовою. Тим не менше десятки тисяч людей поверталися в місця довоєнного проживання з прагненнями відновити мирне життя.

Певна лібералізація політики державної влади СРСР стосовно сфери релігійного життя громадян, що розпочалася ще під час німецько-радянської війни, давала сигнал людям про можливість легального відновлення діяльності релігійних об'єднань, зокрема й юдейських.

За умови майже тотального контролю держави над усіма сферами життя суспільства, релігійні общини могли видаватися чи не єдиними формами об'єднання людей, де втручання держави було менш помітним. Проте це було лише на перший погляд. У березні–травні 1944 р. з ініціативи очільника Народного

комісаріату державної безпеки Всеволода Меркулова¹ розпочалася робота щодо створення органу, який би наглядав і контролював діяльність неправославних релігійних організацій². 19 травня того ж року Радою народних комісарів (РНК) СРСР була ухвалена відповідна постанова про створення Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР. Новостворена інституція повинна була здійснювати зв'язок між Урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань мусульманського, юдейського, буддійського віросповідань, армяно-григоріанського, старообрядського, греко-католицької, католицької та лютеранської церков і сектантських організацій з питань цих культів, які вимагають дозволу Уряду СРСР»³.

Структура Ради передбачала утворення інституту уповноважених у союзних та автономних республіках, краях і областях, які у свою чергу підпорядковувались голові Ради. До функцій Уповноваженого ради належало:

1. Здійснення контролю за правильним застосуванням і дотриманням законодавства про культу місцевими релігійними організаціями і служителями культу, а також місцевими радянськими органами, посадовими особами, усіма громадянами.

2. Надання висновків Раді, а також республіканським і місцевим радянським органам та іншим організаціям республіки й областей з питань, які стосуються релігій.

3. Інформувати Раду про діяльність релігійних організацій, про всі випадки порушення законодавства щодо культів на території республіки й областей і про заходи щодо релігій з боку

¹ Від березня 1946 р. – міністр державної безпеки СРСР (тут і далі примітки автора, якщо не зазначено інше).

² Ще раніше, у вересні 1943 р., було створено Раду у справах Руської православної церкви. У 1965 р. вона та Рада у справах релігійних культів були ліквідовані, а їхні функції перейняла на себе Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

³ Постанова РНК СРСР «Про організацію Ради у справах релігійних культів» № 972 від 19 травня 1944 р.

радянських органів влади, а також усіх рішеннях, які ухвалюються із цих питань та інше⁴.

Фактично від самого початку діяльність Ради та її уповноважених перетворювалась на одну з додаткових форм контролю над життям радянських громадян. Важливо підкреслити, що органам радянської держбезпеки не лише належала ініціатива щодо створення Ради. Її очільником став Іван Полянський — особа з достатньо тривалим досвідом служби саме в системі органів ОДПУ—НКВС—НКДБ⁵.

Серед уповноважених республіканського та обласного рівня були не лише люди із спецслужбістським досвідом, але й звичайні партійці⁶, колишні військовослужбовці Червоної армії тощо.

Переважна більшість документів, запропонованих для публікації у цьому числі журналу, належить до документації структурних органів Ради та її посадових осіб. Їхній зміст свідчить про те, що у випадку єврейських об'єднань, процес створення (відновлення) мережі релігійних общин з точки зору їхніх членів був не лише спробою налагодження традиційних форм релігійного життя. Протягом багатьох століть діяльність юдейських общин не обмежувалась винятково справами віросповідання, але й загалом організацією життя громади та забезпеченням і реалізацією важливих для неї функцій — освітою, надання допомоги нужденним, опікування станом культових і меморіальних об'єктів та ін. В останні роки Другої світової

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 4648 «Уповноважений ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Українській РСР», оп. 2 (опис справ постійного зберігання за 1944–1965 рр.), арк. 5. Електронна версія документа: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/4648–2.pdf>.

⁵ Іван Полянський (1898–1956) — радянський діяч. У 1921–1944 рр. — співробітник органів державної безпеки СРСР. У 1929–1935 рр. очолював 6-й відділ ОДПУ, який серед іншого здійснював контроль і нагляд за діяльністю священнослужителів на території СРСР. У 1944–1956 рр. — Голова Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР (від березня 1946 р. при Раді міністрів СРСР).

⁶ Наприклад, посаду Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів (Раді міністрів) СРСР по Українській РСР у 1945–1959 рр. обіймав Петро Вільховий (1900–1975) — радянський діяч, журналіст, письменник.

війни та перше повоєнне десятиліття релігійна община для багатьох євреїв, зокрема й тих, хто міг визначати себе світською особою, була чи не єдиною легальною формою, яка давала надію на пошук своїх рідних, вшанування смерті жертв нацистського геноциду тощо.

Ці надії та спроби практичної діяльності, яка виходила за межі суто релігійних практик, викликали занепокоєння та опір з боку Ради й інших органів влади. Вони трактували будь-які прояви общинної самоорганізації як вияв небезпечних тенденцій «націоналістичного характеру» та намагалися вживати відповідні обмежувальні заходи. Створення незалежної Держави Ізраїль у травні 1948 р. та початок Війни за незалежність, з одного боку, сприяло певній консолідації українських (та загалом радянських) євреїв, зокрема й навколо релігійних общин, з іншого — посилювало прагнення радянської влади обмежити діяльність релігійних об'єднань. Із посиленням та формалізацією антисемітських кампаній в СРСР у 1948–1953 рр. Рада, подібно до органів держбезпеки, посилювала контроль над діяльністю юдейських общин, частіше вдавалася до обмежувальних заходів адміністративного характеру (зняття з реєстрації, розпуску керівних органів общини, звернення до органів влади, органів держбезпеки тощо).

Вибір документів, запропонованих для публікації, обумовлений реалізацією упорядником ширшого дослідницького проекту з вивчення форм і механізмів збереження та трансляції пам'яті про Голокост євреями Дніпропетровська та УРСР загалом. Вказані матеріали дозволяють побачити загальні тенденції у ставленні Ради та держави загалом до будь-якої активності з боку юдейських релігійних об'єднань (як зареєстрованих, так і незареєстрованих), окреслити позицію влади щодо меморіалізації геноциду євреїв та важливість комеморативної діяльності для життя общин у повоєнний період.

Публікація охоплює документальні матеріали від 1945 р. (часу активного процесу реєстрації юдейських релігійних громад) до весни 1949 р., коли набирає сили хвиля державного

антисемітизму, камуфльована під боротьбу із «безрідним космополітизмом» та «виявами буржуазного націоналізму».

Документи, запропоновані для публікації, походять з фонду Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВО України, Ф. 4648)⁷, фонду Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Дніпропетровській області (Ф. 6463, документ № 1), які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО). До публікації також включено один документ із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ, Лист-звернення представників єврейської общини м. Кам'янець-Подільський, документ № 8) та документ з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ, Доповідна записка про оперативну роботу МДБ УРСР щодо ситуації в єврейській общині м. Дніпропетровська, документ № 10).

⁷ Матеріали Фонду 4648 «Уповноважений ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Українській РСР» ЦДАВО України доступні для читання на офіційному сайті архіву: <https://e-resource.tsdavо.gov.ua/fonds/4647/>.

ДОКУМЕНТИ⁸

1.

[Арк. 47]

Уповноважений Ради
у справах релігійних
культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області
24 серпня 1945 року

Облуправління НКДБ
майору Шадріну

16 [дня]⁹ цього місяця до мене зайшов чл. партії т. Бершадський А. Б. і повідомив, що в період 10–12 серпня (точного дня не назвав) віруючі євреї влаштували «усенародний» плач на могилах розстріляних німцями євреїв. Що народу було «багато».

Окрім цього, серед віруючих євреїв йдуть розмови про необхідність поставити пам'ятник розстріляним і що, здається, уже триває збір коштів для цієї мети.

Тов. Бершадський заявив мені, що він остерігається можливості впливу націоналістичних елементів, і, що, відповідно, цей процес потрібно організувати.

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області

[Підпис]

(ПАВЛОВ)

ДАДО, ф. 6463, оп. 1, спр. 2, арк. 47.
Машинопис

⁸ Усі пропонувані документи публікуються в перекладі з російської мови зі збереженням форматування та стилістичних особливостей оригіналу (максимально наближено до нього). Переклад на українську мову – Є. Вradій.

⁹ Тут і далі вставки у квадратних дужках курсивом зроблені Є. Вradієм, якщо не зазначено інше.

2.

[Арк. 25]

Т а є м н о

Прим. № 1

Уповноважений Ради

у справах релігійних культів при РНК СРСР

по Дніпропетровській області

28 серпня 1945 року

№ с/229

м. Дніпропетровськ

Уповноваженому Ради у справах

релігійних культів при РНК СРСР

по УРСР

тов. ВІЛЬХОВОМУ

На Вашу телеграму № 176 повідомляю:

1. Криворізька община віруючих євреїв порушила клопотання про відкриття молитовного будинку. Питання на стадії вивчення.

24/VIII-45 р. представники общини звернулися до мене з усною заявою про тимчасовий дозвіл на молитовні збори до вирішення питання. Я відповів відмовою.

2. 25/VIII ц.р. з такою ж заявою звернулися до мене представники єврейської общини м. Дніпропетровська. Вони підшукали приміщення для молитовних зборів на дні прийдешніх свят, але власник вимагає дозволу.

3. 27/VIII ц.р. євреї Нікополя подали клопотання про відкриття молитовного будинка, і одночасно прохали також про тимчасовий дозвіл, хоча вони і приміщення ще не мають.

Усім я відповів, що жодних тимчасових дозволів я видавати не буду.

У зв'язку з тим, що керівники нашої області зайняті питанням
жнив і хлібоздачі, питання про відкриття юдейської *МОЛИТОВНОЇ*¹⁰
будівлі у міст. Дніпропетровську виконкомом ще не розглядалося.

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області:

[Підпис]

(Павлов)

Віддрук. 2 прим.
прим. № 1-й – адресату
прим. № 2-й – у справу
ав.

ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 11, арк. 25.
Машинопис

¹⁰ В оригіналі це слово вписано зверху від руки.

3.

[Арк. 107]

Т а є м н о

Прим. № 2

Уповноважений Ради
у справах релігійних
культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області
9 X 1945 р.
№ с/255
м. Дніпропетровськ

Уповноваженому Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по УРСР

тов. ВІЛЬХОВОМУ

Копія: Рада у справах релігійних
культів при РНК СРСР

тов. ПОЛЯНСЬКОМУ

Копія: Секретарю Дніпропетровського
Обкому КП(б)У з пропаганди

тов. ЄМЕЛЬЯНЕНКО

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗВІТ ЗА ІІІ КВАРТАЛ 1945 р.

[...]

[Арк. 109]

[...]

Юдеї. Віруючі юдеї трьох населених пунктів порушили кло-
потання про відкриття молитовних будівель. Матеріали Криворізь-
кої та Нікопольської общин перевіряються, а матеріали Дніпропе-
тровської вже перевірені, але на виконкомі облради я це питання
ще не ставив і, ймовірно, не так швидко зможу його поставити.
Думаю, що поки питання із хлібопостачанням не буде доведене до
задовільного стану, виконком облради не матиме можливості за-
йнятися рішенням питання про відкриття синагоги, хоча становище

з віруючими євреями в м. Дніпропетровську на сьогодні ненормальне. У вересневі свята – Новий рік¹¹, судний день¹² – вони збиралися в кількох пунктах. В одному приміщенні на молитві були присутні до 1,5 тис. осіб, а всього, за їхніми словами, віруючих – 6–7 тисяч.

[Арк. 110]

Кілька місяців тому їхні представники мені сказали: «Скажіть, чого ви потребуєте? – Усе можна», а перед святами через підставну особу запитували: «що і куди потрібно спрямувати, щоб проштовхнути справу? Ми ні перед чим не зупинимось».

Збирають гроші на виготовлення меблів для молитовної будівлі, частину лав вже зробили. Збирають гроші на пам'ятник на могилі розстріляних фашистами.

[...]

[Арк. 114]

[...]

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області:

[Підпис]

(Павлов)

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 5,
арк. 107, 109, 110, 114. Машинопис*

¹¹ Єврейське свято нового року (Рош га-Шана) святкують два дні поспіль осіннього місяця тішрей (вересень–жовтень) за єврейським календарем.

¹² Судний день (Йом-Кіпур) – один з найважливіших днів у єврейському обрядовому календарі. Йом-Кіпур – день посту, покаяння і відпущення гріхів. Відзначається на 10-й день місяця тішрей, завершуючи 10 днів покаяння. Згідно з Талмудом, Б-г цього дня виносить свій вердикт, оцінюючи вчинки, життя людини за весь минулий рік.

4.

[Арк. 54]

Т а є м н о

Прим. № 2

УПОВНОВАЖЕНИЙ РАДИ
у справах релігійних
культів при Раді
Міністрів СРСР
по Дніпропетровській області
17 липня 1946 р.
№ 142с
м. Дніпропетровськ

Голові Ради у справах релігійних
культів при Раді Міністрів СРСР

Тов. ПОЛЯНСЬКОМУ

Копія: Уповноваженому Ради
у справах релігійних культів
при Раді Міністрів СРСР
по УРСР

Тов. ВІЛЬХОВОМУ

1. У період тимчасової окупації м. Дніпропетровська гітлерівцями розстріляно 17–18 тисяч євреїв.

У 1945 році євреї, з ініціативи віруючих, в один з поминальних днів зібралися біля могили розстріляних. Там були сльози, крики, істерики – картина моторошна.

Організаторів, як це зазвичай у них робиться, не виявилося – «усі самі прийшли».

У подальшому обіцяли без мого відома цього не робити.

Днями до мене приходили віруючі із цього ж питання. Вони хочуть організувати жалобний день в один з поминальних днів у серпні–вересні місяці, після дозволу на відкриття синагоги і організацію общини.

Мені кажуть, що в Москві було проведено жалобний мітинг за загиблими євреями.

Мають намір збиратися і розходитись по одному, а на місці молитися спільно.

У одному рову зарито до 13 тис. майже винятково євреїв, а в іншому багато радянських людей інших національностей і євреї, останніх більше.

Я думаю так:

а) дати людям виплакати своє горе варто. Це загострить ненависть до фашизму;

б) але фашисти розстрілювали не тільки віруючих або їхні сім'ї, відповідно немає підстав передавати організацію цього дня, якщо він взагалі доцільний, релігійній общині;

в) розстрілювали німці не лише євреїв, відповідно немає підстав надавати цьому дню національний характер, що неминуче станеться за організації його релігійною общиною.

[Арк. 55]

Але ніхто, окрім віруючих, цього питання не підіймає. Спільне моління юдеїв і християн на одній могилі навряд чи буде доцільним.

Тому, якщо взагалі доцільно допускати організацію такого дня, то нехай він пройде як релігійний обрядовий день.

2. Оскільки виконком Облради виніс рішення про доцільність відкриття молитовної будівлі в м. Дніпропетровську (справа направлена в Раду), і віруючі про це знають і переконані, що так і буде, то вже запрошують мене на урочисте відкриття синагоги, яке відбудеться після її відновлення.

Чи маю я взяти участь у цих урочистостях віруючих?

Прошу Ваших вказівок щодо цих питань.

На місці я ще ні з ким не радився.

Віруючі євреї повідомили мені, що через Москву вони вже отримали деякі релігійні книги і молитовники з Америки.

У листі їм обіцяють надіслати необхідні книги і культове приладдя після того, як вони повідомлять про відкриття синагоги.

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при Раді Міністрів
СРСР по Дніпропетровській області: [Підпис] (Павлов)

віддрук. 3 прим.
1–2 – адресатам
3-й – у справу
ав.

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 22,
арк. 54–55. Машинопис*

5.

[Арк. 63]

Т а є м н о

Прим. № 2

РАДА

У СПРАВАХ
РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ
при Раді Міністрів СРСР
«8» серпня 1946 р.
№ 483с

м. Москва, пров. Островського, буд. 10

ГОЛОВІ РАДИ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ
КУЛЬТІВ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СРСР
по Дніпропетровській обл.

Т. ПАВЛОВУ.

м. Дніпропетровськ.

На № 42-С від 17.7.46 р.

Копія: Уповноваженому Ради
у справах релігійних культів
при Раді Міністрів СРСР
по Українській РСР.

Т. ВІЛЬХОВОМУ

м. Київ.

За релігійним законом юдаїзму, для поминання померлих (ізор¹³) встановлено 4 дні протягом року: день всепробачення, 2-й день п'ятидесятниці, останній день Пасхи і передостанній день свята Кушів¹⁴, тому немає жодних підстав встановлювати ще особливі спеціальні дні для цієї мети.

¹³ Ізор (ізор) – традиційна для євреїв-ашкеназів поминальна молитва. У більшості громад вона проводиться після ранкового читання Тори чотири рази на рік: в Йом-Кіпур, в останній день святкування Песаху, на свято Шавуот та у часі Шміні Ацерет (одразу після свята Суккот).

¹⁴ Свято Кушів (Суккот, Свято куренів) – юдейське свято у місяць тішрей. Під час нього за традицією здійснюють трапези (а в гарну погоду і ночують) поза домом, у курені (наметі, який ще називають суккою) в пам'ять про поневірення євреїв у Синайській пустелі під час Виходу з Єгипту.

Стосовно ж організації масових панахид на братських могилах, то оскільки на цих могилах знайшли спокій як віруючі, так і невіруючі, відправлення релігійних панахид за ними недоречне.

На Ваше запитання про те чи повинні Ви брати участь у відкриттях молитовних будівель, Рада вважає, що Ваша участь не обов'язкова, у тих же випадках, коли віруючі запрошують Вас на відкриття, Ви можете бути присутнім, як офіційно запрошена особа; однак без будь-яких виступів на цьому відкритті з Вашого боку.

Водночас Рада повідомляє Вам, що матеріал у справі клопотання віруючих євреїв про відкриття синагоги в м. Дніпропетровську отримано Радою, але у зв'язку з його недостатньою оформленістю від Вас затребувано додаткові дані, після отримання яких клопотання віруючих буде винесено на розгляд Ради.

Заст. Голови Ради
у справах релігійних культів
при Раді Міністрів СРСР

[Підпис]

(САДОВСЬКИЙ)

Віддрук. 3 прим. – 3.А.
Прим. № 1–2 – адр.
Прим. № 3 – у справу.
№ 526 – 7.8.46 р.

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 13, арк. 63.
Машинопис*

6.

[Арк. 64]

УРСР

ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ РАДИ ТРУДЯЩИХ
«10» листопада 1946 р. № 41

УПОВНОВАЖЕНОМУ РАДИ
У СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СРСР
товаришу ВІЛЬХОВОМУ

На Ваш запит від 27/ІХ-1946 року за № 249 повідомляю:

а) у м. Дніпропетровську за межею міста до німецької окупації розташовувався великий єврейський цвинтар¹⁵, оточений високим цегляним муром з необхідним службовим приладдям. Поховано там близько 90 000 покійників.

Цей цвинтар до війни було закрито, тобто вся площа його була використана. За розпорядженням окупантів паркан було зруйновано і цеглу було вивезено, зруйновано всі пам'ятники і вирубані дерева. Відновленню цвинтар не підлягає.

Родичам дозволено трупи перенести на новий цвинтар, який охороняється Комуногоспом і перебуває у цілковитому порядку;

б) у м. Кривому Розі єврейський цвинтар розташовувався в самому місті і також окупантами цілковито зруйновано. Комуногоспом відведено нове місце поза межею міста. Цей цвинтар перебуває у віданні Комуногоспу та ним охороняється;

¹⁵ Йдеться про т. зв. старий єврейський цвинтар міста, заснований у 1839 р. Уже на початку ХХ ст. майже вся територія (нині Шевченківський район міста), відведена під його потреби, була використана. У повоєнний час територію цвинтаря віддали під приватну забудову. Детальніше див.: Александра Лошак и Валентин Старостин, Синагоги Екатеринослава (Днепро: «Герда», 2019), 49–53.

в) у м. Нікополі і Дніпродзержинську¹⁶ були невеликі, малопомітні єврейські цвинтарі, вони також частково зруйновані. У теперішній час охороняються і більше не руйнуються;

г) окремих цвинтарів для населення інших віросповідань у Дніпропетровській області немає.

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів

[Підпис]

(М. Павлов)

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 16, арк. 64.
Машинопис*

¹⁶ Нині м. Кам'янське.

7.

[Арк. 98]

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗВІТ

УПОВНОВАЖЕНОГО РАДИ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ
при РАДІ МІНІСТРІВ СРСР по УКРАЇНСЬКІЙ РСР.

За IV квартал 1946 року.

[...]

[Арк. 129]

[...]

ЮДЕЙСЬКЕ ВІРОСПОВІДАННЯ.

Повсякденне спостереження та вивчення процесів внутрішнього життя релігійних общин переконливо підтверджують характерну особливість цього культу в прагненні до перетворення общин у соціально-політичні організації з одного боку і в комерційні підприємства – з іншого.

[...]

[Арк. 134]

[...]

Прояви націоналістичних тенденцій особливо спостерігаються навколо братських могил, в яких поховані патріоти нашої батьківщини, закатовані німецькими фашистами. Будучи цілком компетентними у тому, що в могилах спочивають рештки невірних і віруючих людей різних національностей, певні кола єврейської громадськості намагаються використати могили як місця поховання євреїв вбитих німцями.

Прилуцька єврейська релігійна община (Чернігівська область), у дні Жовтневих свят намагалась організувати на братській могилі

жалобне богослужіння. З метою мобілізації єврейської громадськості міста, община порушила клопотання перед Міськрадою про надання їм дозволу на право публікації в місцевій газеті про час проведення «жалобної урочистості» на могилі. Схожі явища зафіксовані також у Полтавській і Одеській областях.

Найцікавішим фактом може слугувати яскравий приклад діяльності єврейської громадськості, що відбувся в м. Тернополі. З ініціативи Львівського рабина – Клейнер Х. А., який приїхав у Жовтні м-ці в Тернопіль, серед усього єврейського населення міста був проведений збір коштів на благоустрій могили, в якій, нібито, поховані євреї розстріляні німцями. На зібрані кошти був споруджений пам'ятник з надписом російською та єврейською мовою: «Вічна пам'ять і слава євреям, які пали від рук німецьких фашистів».

[Арк. 135]

На жалобній церемонії були присутні Голова Міськради – т. КОНДРАТЕНКО і Секретар Міськкому КП(б)У – т. ЗІНЧЕНКО, які виступали з промовами. Це питання було предметом розгляду на Бюро Обкому КП(б)У.

Цікавлячись станом цвинтарного господарства, ми у звітному кварталі зайнялися вивченням єврейських кладовищ. Матеріали, які поступили від Уповноважених Ради свідчать про таке:

а) Старий єврейський цвинтар у м. Києві використовується для навчальних занять військових підрозділів;

Кам'яна огорожа місцевим населенням розбирається, як будівельний матеріал;

Через цвинтар прокладена дорога;

Протягом 1945–46 року поховальне Управління Київського Міськкомгоспу використовувало площу цвинтаря під городи своїх

співробітників; для цієї мети були зняті всі надмогильні споруди і звалені у безладному стані на узбіччі цвинтаря.

У склепах влаштовані нічліжки злочинно-крадійського елементу, деякі склепи використовуються як вбиральні.

б) У місті Черкаси єврейський цвинтар використовується для звалища сміття і трупів померлих тварин;

в) У м. Умані з пам'ятників і надмогильних плит, знятих на місцевому єврейському цвинтарі, збудовані каменедробарка і складське приміщення.

г) У Ніжині, Прилуках, Чернігові та низці інших місць зафіксовані факти використання цвинтарів як пасовиськ для худоби.

д) Сторож єврейського цвинтаря в Лубнах розорав частину цвинтаря для приватного городного господарства.

е) У Кременчуці та Полтаві сторожі випасають на цвинтарях особисту худобу і худобу своїх знайомих.

Як повсюдне явище варто відзначити відсутність огорож, які свого часу були розкрадені, як будівельний і паливний матеріал.

[...]

[Арк. 136]

Байдуже ставлення з боку комгоспу відзначено і щодо місць масових розстрілів радянських громадян, які скоїли німецькі окупанти.

«Бабин Яр», який увійшов в історію фашистських злодіянь на Україні, зовсім не охороняється і в деяких місцях використовується як піщаний кар'єр. У деяких місцях схили розмиті осінніми дощами і трупи вбитих опинилися на поверхні. Злочинний елемент, користуючись відсутністю охорони, у пошуках цінностей проводить розкопки.

Братські могили у Грозенському лісі поблизу м. Умані цілковито випали з поля зору місцевого комгоспу. Під час німецької окупації тут

було вбито близько 3000 радянських дітей до 10-річного віку, а також поруч із цегляним заводом вбито 80.000 осіб військовополонених червоноармійців.

Одночасно з констатацією такого стану цвинтарного господарства, зафіксована цілковита байдужість з боку органів комунального господарства до питання упорядкування цвинтарів. [...]

Відмічено факт політично неправильного і шкідливого ставлення деяких керівників комгоспу до іновірних цвинтарів. Наприклад, Прилуцький Виконком Міськради більше уваги звертає на благоустрій російського цвинтаря, ігноруючи питання, які підіймає єврейське населення. Із цього приводу голова єврейської общини гр. ЗОЛОТАРЬОВ, який працює в артілі Промкооперації, висловився так:

«Взагалі до євреїв у теперішній час ставляться гірше, ніж до війни...»

[Арк. 137]

Самоусунення органів Комгоспу і занедбаність цвинтарів використовується торговельно-спекулятивним елементом.

У Лубенську Міськраду Полтавської області звернувся такий собі ГРІНБЕРГ Л. М., про передачу йому цвинтаря. Рішенням Лубенської Міськради (голова т. Пилипенко), міський єврейський цвинтар з усіма будівлями і братською могилою було передано ГРІНБЕРГУ.

ГРІНБЕРГ Л. М., колишній комерсант і голова єврейського поховального товариства в 1920 р.

В Одесі єврейська релігійна община уклала договір зі цвинтарним трестом про приведення цвинтарів у належний стан коштом релігійної общини.

Подібне явище відмічено й в інших населених пунктах.

У Кам'янець-Подільській області¹⁷ практикують утримання сторожів цвинтарів за рахунок релігійних общин.

В окремих містах і районах саме населення виявляє ініціативу до упорядкування цвинтарів. Наприклад, у Чернігові зібрано на благоустрій цвинтаря 85 тис. рублів. У м. Сміла Київської області влаштували недільник для наведення порядку на цвинтарі.

За активної участі населення м. Шепетівки, Проскурова¹⁸ і Кам'янець-Подільська цвинтарі приведені в порядок. Тут виявлена ініціатива місцевого населення була підхоплена Міськрадою, яка взяла керівництво із благоустрою у свої руки.

[...]

[Арк. 147]

[...]

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при Раді Міністрів
СРСР по Українській РСР

[Підпис]

(ВІЛЬХОВИЙ)

№—31сс

20 березня 1947 р.

м. Київ

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 15,
арк. 98, 129, 134–137, 147. Машинопис*

¹⁷ Існувала протягом 1921–1954 рр.

¹⁸ Від 1954 р. – м. Хмельницький.

8.

[Арк. 4]

ГОЛОВІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

тов. ШВЕРНИКУ.

Копії: ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ УРСР
СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КП(б)У

тов. ХРУЩОВУ М.С.

НАЧАЛЬНИКУ ВІДДІЛУ ПРОПАГАНДИ ТА АГІТАЦІЇ
ЦК ВКП(б)

НАЧАЛЬНИКУ ВІДДІЛУ ПРОПАГАНДИ ТА АГІТАЦІЇ
ЦК КП(б)У

СКАРГА

Жменька євреїв, які залишилися завдяки щасливій випадковості, у кількості 100 сімей у м. Кам'янці-Подільському після того, як наші батьки, матері та маленькі діти були німецькими варварами закопані живцем у землю і протягом трьох днів земля здригалася від передсмертних судом безвинних жертв зараз з великим болем у душі, висловлюючи почуття всіх шляхетних, відданих нашої державі сивих старців, звертаємося до Вас, як до керівників найбільш передової і прогресивної держави світу. Вислухати наші змучені серця; м. Кам'янець-Подільськ¹⁹, до нашестя німецьких варварів налічував понад 35 синагог.

Унаслідок фашистської окупації міста всі молитовні будинки з великою жорстокістю і нечуваним садизмом були по-варварськи зруйновані. Дякуючи щасливій випадковості від бандитських рук залишилася неушкодженою одна синагога на вул. Лагренна²⁰,

¹⁹ Назва міста до 1944 р.

²⁰ Так в оригіналі. Йдеться про вул. Лагерну (від 1961 р. – вул. Гагаріна, нині – вул. Степана Бандери).

будинок № 35, яка належала нині покійному Вайсману Гдалію Пошковичу, в якій наразі проживають три мешканці.

Літні люди, чоловіки і жінки, які залишилися в живих і повернулися з реєвакуації, на честь визволення нашого міста Радянськими військами, на честь Великої мудрості, цілковитої відданості своєму народу звернулися з молитвами до Господа Бога за здоров'я і благополуччя людини, чиє ім'я осяяло світлом в темряві і дало можливість усьому змученому від німецького ярма, усьому прогресивному людству знову будувати своє щастя і благополуччя це ім'я – ВЕЛИКИЙ СТАЛІН.

Наші розбиті старечі серця, матері і батьки з великим завзяттям прагнули молитися за своїх дітей, синів, загиблих і замучених німцями на фронтах за звільнення нашої Батьківщини.

[Арк. 5]

25 тисяч безвинних жертв чоловіків, жінок і дітей, які залишилися випадково в м. Кам'янець-Под. були замучені нечуваною в історії жорстокістю.

Тому кожен з нас, маючи велику рану, яка повік не загоїться, прагне воедино підносити свої молитви Господу Богу за здоров'я і за світле майбутнє Великого рятівника єврейського народу улюбленого Сталіна.

І ось із цими прагненнями наповнені наші серця, але попри те, що єдиний молитовний будинок залишився цілим, ми люди похилого віку позбавлені можливості відвідувати його й у решту днів нашого життя складати данину *[пам'яті]* і підносити свої молитви Господу Богу.

Наші неодноразові прохання до місцевої влади і особисто до голови міськради про повернення нам синагоги, передбачені законом Великої Сталінської Конституції, донині залишаються незадоволеними.

У 1946 році, у день, коли ми всі просили голову міськради дати нам можливість відзначити трагічний жалобний день, коли наші матері, батьки й безневинні діти були в масовому порядку розстріляні та закатовані, нам у цьому проханні, що йшла з глибини душі сотень євреїв відмовили.

Протягом трьох з лишком років ми проходимо вулицями міста і топчемо надгробні пам'ятники наших пращурів з єврейськими надписами, якими вимощені під час німецької окупації тротуари міста і коли ми звернулися з проханням про вилучення цих пам'ятників із заміною їх іншим камінням, ми отримали відмову і на це прохання.

У 1947 році єврейська община не маючи приміщення для молитви, на зібрані кошти купила у приватного домовласника дві кімнати на вул. Ленінградська²¹, № 40 і попри те, що ми літні люди нікому б не заважали, нам і тут відмовили й заборонили взагалі молитися, причому нам погрожували, що у випадку виявлення якого-небудь зібрання літніх людей, нас вважатимуть за підпільну організацію, яка ніби виступає проти Радянської влади.

У 1948 році наші представники общини були викликані у місто Проскурів²² до інструктора культу при облвиконкомі тов. Резніченка. Той дав прочитати документ і запропонував розписатися, що їм, представникам общини, ніби-то доведено до відома, що синагогу вони не мають права відкривати і коли ці представники відмовилися від такого підпису їм погрожували арештом і міліцією. Ці факти явно говорять про те, що деякі особи, використовуючи своє службове становище, грубо порушують Закони Сталінської Конституції.

²¹ Нині вул. Лесі Українки.

²² Від 1954 р. — м. Хмельницький.

[Арк. 6]

Неодноразові прохання дати можливість скромно упорядкувати братські могили, де поховані наші пращури й батьки і де живцем закопані десятки тисяч наших батьків, братів, сестер і дітей, де земля здригалася від жаху і страху, пройде ще рік і неможливо буде упізнати місце, де в 1941 році німецькі кати здійснили нечувану в історії людську трагедію і ями²³ людських життів заростають бур'яном і травою та поступово зникає слід і пам'ять наших дорогих сестер, матерів і близьких і попри ці законні вимоги, які йдуть від розбитих сердець сотень людей, від сліз матерів і це питання залишається дотепер невіршеним.

Іменем усіх невинних жертв, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни, іменем наших пращурів, батьків, матерів, братів і сестер замордованих і розтерзаних німецькими катами, ми літні люди і жінки з великим болем у душі, зі сльозами на очах, звертаємо свій голос до Вас – до символу справедливості дати можливість і дозволити нам старим підносити молитви Господу Богу за рятівника єврейського народу – нашого ВЕЛИКОГО СТАЛІНА.

ОБЩИНА

м. Кам'янець-Под.

31.VII–48 р.

*ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 1172, арк. 4–6.
Машинопис²⁴*

²³ Так в оригіналі.

²⁴ Подається за: «Лист-скарга представників єврейської релігійної общини т. Хрущову М. С. про відкриття синагоги у Кам'янці-Подільському», 31.07.1948. ЦДАГОУ, Киев, ф. 1, оп. 70, д. 1172. Проект «J-Дос»; дата звернення 13 грудня, 2024, <https://jdoc.org.il/items/show/711>.

9.

[Арк. 12]

Таємно

[Поставлено печакою:]

Д О В І Д К А

Вих. № 55с

8/IV 1949 р.

ПРО МЕТОДИ РОБОТИ ЦЕРКОВНИКІВ.

ЄВРЕЙСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОБЩИНИ.

Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних общин говорить про те, що багато цих общин використовуються нецерковним елементом, який пробираючись в общини до керівництва, займається абсолютно невласливими релігійному товариству функціями, перетворюючи дуже часто синагоги у гнізда націоналістичних проявів.

Так, наприклад, заступник голови єврейської релігійної общини в м. Дніпропетровську гр. ШУЛЬМАН прагнув усе зробити аби встановити від імені релігійної общини пам'ятник біля могили розстріляних німецькими окупантами громадян м. Дніпропетровська.

Попри те, що Уповноважений Ради у справах релігійних культів йому відмовив, пояснюючи, що це не функції релігійної общини, що серед розстріляних громадян були не лише євреї, все ж таки гр. ШУЛЬМАН «діяв». Заручившись підтримкою деяких керівних працівників міста та за їхньої згоди на спорудження пам'ятника, розпочав мобілізацію коштів для цієї мети.

ШУЛЬМАН встиг домовитися з групою артистів-євреїв (м. Дніпропетровська) на постановку вистави на користь спорудження пам'ятника; директор Дніпропетровського театру ім. Шевченка дав згоду на використання будівлі театру; Шульман встиг побувати і в міському лекторському бюро і тут його чомусь привітно прийняли і домовились

щодо проведення платної лекції на тему про Палестину і що цю лекцію проведуть у театрі чи в одному з клубів.

[Арк. 13]

Заступник голови Міськради також підтримав ідею ШУЛЬМАНА і дав розпорядження Міськкомгоспу надати сприяння у встановленні пам'ятника.

18 листопада ШУЛЬМАН заявився на квартиру до Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Дніпропетровській області (який у цей час перебував у відпустці та був вдома) і вручив офіційне подання Заст. Міськкомгоспу, з якого видно було, що Комунгосп «зі співчуттям» ставився до ідеї релігійної общини щодо спорудження пам'ятника і що вже дано вказівку про складання ескізу майбутнього пам'ятника і про встановлення обсягу необхідних робіт з благоустрою могил.

Уповноважений Ради категорично заборонив ШУЛЬМАНУ займатися справами, що не належать до його повноважень, повідомив про це Обком КП(б)У, а ШУЛЬМАНА зняв з реєстрації і вимагав від керівництва общини відсторонення Шульмана від роботи заст. голови общини. Після цього Шульман виїхав із Дніпропетровська до Новомосковська²⁵, а рабин поїхав на постійне місце проживання в Ленінград²⁶.

Дніпропетровський Обком КП(б)У хоча й розглянув цю справу і притягнув винних до партійної відповідальності, але бажано, щоб у подальшому більше приділяли уваги, так би мовити, профілактиці.

Тут же в м. Дніпропетровську і другий характерний випадок, який яскраво свідчить про своєрідний прояв «турботи» щодо інтересів віруючих юдейського віросповідання з боку деяких керівників радянських установ.

²⁵ Нині м. Самар Дніпропетровської області.

²⁶ Нині м. Санкт-Петербург (Російська Федерація).

Протягом тривалого часу в м. Дніпропетровську діяли нелегально сім релігійних груп юдейського віросповідання – так званих «мінйонів»²⁷. Довгий час клопотання Уповноваженого Ради перед фінансовими й адміністративними органами про вжиття з їхнього боку відповідних заходів до керівників й організаторів мінйонів, підтримки не знайшли. Коли ми зацікавились [Арк. 14], хто ж конкретно гальмує справу, то виявилось, що керівник податкового відділу Облфінвідділу тов. ФІНКЕЛЬШТЕЙН проводив політику невтручання і небажання обкладати податком керівників «мінйонів», заявивши:

– На мінйонах не заробиш мільйонів...

Уповноважений Ради інформував Обком КП(б)У і лише після втручання Обкому КП(б)У «мінйони» були закриті, а їхні організатори оштрафовані та попереджені.

[...]

[Арк. 24]

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при Раді
Міністрів СРСР по Українській РСР

(ВІЛЬХОВИЙ)

«8» квітня 1949 р.
м. Київ.

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 53,
арк. 12, 13, 14, 24. Машинопис*

²⁷ Тут і далі йдеться про міньян – кворум з 10 повнолітніх єврейських чоловіків, необхідний для виголошення спільної молитви (від імені громади), а також інших обрядових дій.

10.

[Арк. 223]

Цілком таємно

серія "К"

прим. № 3

17 січня 49

№ 159/п

ЗАСТУПНИКУ МІНІСТРА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
СОЮЗУ РСР ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТУ

ТОВ. БЛІНОВУ А.С.

м. Москва.

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

Про агентурно-оперативну роботу МДБ УРСР за лінією
духівництва, церковників і сектантів.

За грудень місяць 1948 року.

У грудні місяці 1948 року агентурно-оперативна робота МДБ
УРСР щодо духівництва, церковників і сектантів проводилась у на-
прямі оперативної ліквідації наявних у провадженні оперативних
обліків, виявлення нових нелегально діючих антирадянських цер-
ковних і сектантських формувань та їхніх організуючих центрів,
розробки раніше заведених оперативних обліків і поповнення
агентурно-інформаторського апарату.

[...]

[Арк. 252]

Управлінням МДБ Дніпропетровської області через аген-
туру встановлено, що керівниками єврейської релігійної общи-
ни м. Дніпропетровська є особи, яких притягали в минулому до
відповідальності за антирадянську націоналістичну діяльність і під-
лягали висилці у віддалені райони, як політично неблагонадійний
елемент.

На цей час Дніпропетровську єврейську релігійну общину
очолюють:

Крол Мордух Абрамович²⁸

1876 року народження, уродженець
м. Ново-Українка, Кіровоградської
області, єврей, у 1941 році Особливою
Нарадою був виселений у віддалені
райони на 5 років.

Служить рабином.

Таслицький Ілля Меєрович

1886 року народження, уродженець
м. Дніпропетровська, єврей, без
певних занять.

Голова общини.

Шульман Борис Маркович

1878 року народження, уродженець
с. Ново-Златопіль, Запорізької області,
єврей, без певних занять.

Заст. голови общини.

та інші.

²⁸ У цьому документі тут і далі курсивом позначено текст, який був вписаний від руки.

Вказані особи групують навколо єврейської общини антирадянський націоналістичний елемент, надають синагогу як сховок злочинним елементам, які дають матеріальну допомогу.

Агентурним шляхом і показами свідків встановлено, що в синагозі міста Дніпропетровська переховувались два єврея, які повернулися з ув'язнення, жили на кошти синагоги.

З метою збору коштів для надання матеріальної допомоги антирадянському націоналістичному елементу, керівництво єврейської релігійної общини в особі *Крол, Таслицького* і *Шульмана* організувало мітинг, на якому виступив рабин *Крол* із закликом збільшити пожертви для єврейської общини.

[Арк. 253]

Прагнучи наблизити єврейське населення до синагоги, вказані особи в листопаді 1948 року організували у міському театрі спеціальну виставу для єврейського населення. Причому розповсюдження квитків *Таслицький* доручив працівнику театру ДАЦКОВСЬКОМУ Авруму Ароновичу, який, за сприяння керівників підприємств, розповсюдив квитки серед євреїв, які працюють на промислових підприємствах м. Дніпропетровська.

Встановлено, що у розповсюдженні квитків на вказану виставу, зорганізовану єврейською релігійною общиною, брали участь керівники підприємств, члени ВКП(б) – ГАЛЬПЕРІН Лев Наумович – заст. голови артлі «Художник», ШВАРЦМАН Михайло Григорович – голова артлі «Художник» та інші.

Керівний склад єврейської общини в м. Дніпропетровську взятий в активну розробку.

[...]

[Арк. 255]

[...]

ЗАСТ. МІНІСТРА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР
Г Е Н Е Р А Л – М А Й О Р

(ПОПЕРЕКА)

Віддруковано:

прим.№ 1 – тов. Блінову

прим.№ 2 – у секр. МДБ УРСР

прим.№ 3 – у справу відд. «О» МДБ УРСР²⁹

виконавець Сухонін

друкувала Паніна

*ГДА СБУ, ф. 16, спр. 0668,
арк. 223, 252, 253, 255. Машинопис³⁰*

²⁹ В організаційній структурі Міністерства державної безпеки СРСР та Міністерства державної безпеки УРСР до завдань відділу «О» належала оперативна робота серед духівництва.

³⁰ Подається за: «Копії спецповідомлень і доповідних записок секретаріату МДБ УРСР (підбірка документів), 1949 р.», 4–17.01.1949. ОГА СБУ, Київ, ф. 16, д. 0668, дата звернення Грудень 19, 2025, <https://jdoc.org.il/items/show/1468>.

Bibliography

Loshak, Aleksandra, and Valentyn Starostyn. *Synahohy Ekaterynoslava*. Dnipro: «Herda», 2019.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 6463, op. 1, spr. 2.
Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 16, spr. 0668.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 70, spr. 1172.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. F. 4648, op. 2; op. 4, spr. 5, 11, 13, 15, 16, 22, 53.